

УДК 33.012.3+338;246

П'ясецька-Устич С.В.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії
Ужгородського національного університету

КОРУПЦІЯ І ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА

CORRUPTION AND THE SHADOW ECONOMY IN THE SYSTEM OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS

АНОТАЦІЯ

У статті показано прямий зв'язок між корупцією і тіньовою економікою. Розкриваються їх сутність і складові елементи, а також негативні наслідки тіньової економіки, розповсюдженню яких сприяє корупція в органах влади і управління. Досліджено причини виникнення тіньових економічних відносин в українській економіці, показано, що тіньова діяльність учасників ринку призводить до негативних соціально-економічних наслідків для держави і суспільства: деструктивно впливає на режим конкуренції, деформує ринковий механізм, податкову та кредитно-грошову системи, здійснює негативний вплив на стан державних фінансів. Тіньові процеси викликають значні деформації соціальної сфери.

Ключові слова: тіньова економіка, корупція, корупційно-тіньові відносини, загрози економічній безпеці, деформації ринкового механізму, податкової системи, грошово-кредитної системи, соціальної сфери.

АННОТАЦИЯ

В статье показана прямая связь между коррупцией и теневой экономикой. Раскрываются их сущность и составляющие элементы, а также негативные последствия теневой экономики, распространению которых способствует коррупция в органах власти и управлении. Исследованы причины возникновения теневых отношений в украинской экономике, показано, что теневая деятельность участников рынка приводит к негативным социально-экономическим последствиям для государства и общества: деструктивно влияет на режим конкуренции, деформирует рыночный механизм, налоговую и кредитно-денежную системы, оказывает негативное влияние на состояние государственных финансов. Теневые процессы вызывают значительные деформации социальной сферы.

Ключевые слова: теневая экономика, коррупция, угрозы экономической безопасности, деформации рыночного механизма, налоговой системы, денежно-кредитной системы, социальной сферы.

ANNOTATION

The article shows a direct link between corruption and the shadow economy. It discloses their nature and elements and examines the most important negative consequences of the shadow economy. The work argues that corruption in government bodies is encouraging further enlargement of the shadow economy. The author studies the reasons of the origin of shadow economic relations in the Ukrainian economy and shadow activity of market participants leads to negative social and economic consequences for the state and the society: it destructively influences competitions, distorts market mechanism, tax and monetary and credit system and it also has negative influence on the state of public finances. Shadow processes cause considerable distortions of the social sphere.

Keywords: shadow economy, corruption, corruption-shadow relations, threat economic security, distortions of market mechanism, tax system, monetary and credit system, social sphere.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток української державності позиціонує корупцію і тіньову економіку як ключову загрозу наці-

ональній безпеці та одну із найбільших перешкод на шляху розвитку країни. Вочевидь, що корупція і тіньова економіка тісно переплетені та взаємопороджують одна одну.

Корупція і тіньова економіка ставлять під загрозу сам факт існування держави, виступають основною перешкодою для підвищення рівня життя населення, розвитку економіки, становлення громадянського суспільства, боротьби з організованою злочинністю. Зростання корупції в Україні – один з основних бар'єрів на шляху залучення іноземних інвестицій і сучасних технологій в українську економіку.

Динаміка взаємозв'язку корупції та тіньової економіки в Україні, з одного боку, очевидна, а з іншого – характеризується лише поверхневим ослабленням найбільш кримінальної («чорної») складової тіньової економіки: часи «бандитських криш» відійшли в минуле, функції «контролю» нерідко виконують легальні правоохоронні інститути.

Тіньова економіка породжує корупцію, а остання, своєю чергою, створює основу розквіту тіньової економіки. Причина і наслідок, мета і засіб настільки взаємопов'язані та взаємообумовлені, що утворюють замкнене коло [9].

Тіньова економіка може існувати і розвиватися в значних масштабах лише в умовах корумпованості всіх систем державної влади і управління. Вона формує корупційні відносини в усіх сферах політики та економіки, від яких залежить її благополучне існування. Корупція змушує її залишатися в тіні та вести нелегальний бізнес, створює основу для формування її нових сфер і видів. Тіньова економіка – фінансова основа корупції, а корупція – фінансова основа тіньової економіки. У зв'язку з цим проблеми вивчення цих негативних соціально-економічних явищ в Україні та розробки основ державної політики протидії корупції та тіньовій економіці повинні вирішуватися як єдине комплексне завдання [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом тривалого періоду корупція не розглядалася як самостійний об'єкт дослідження економічної науки, її вивчення відбувалося лише в рамках аналізу тіньової економіки. Тео-

ретичні основи дослідження тіньової економіки закладені в 70-х роках ХХ ст. у працях Г. Беккера, Дж. Гелбрайта, Л. Лавруша, Г. Мюрдаля, Л. Туроу, Ф. Хайека та ін. У подальшому дослідженням тіньової економіки займалися Дж. Гершуні, Л. Мантовані, С.Х. Беркетт, Ф. Шнайдер [10], Е. де Сото, Е. Фейг.

Суттєвий внесок у дослідження тіньової економіки зробили Т.А. Агапова, В.О. Ісправніков [3], Т.І. Корягіна, М.М. Пилипенко, С.П. Юхачов, С.М. Єчмаков [2] та ін.

Питанням боротьби з корупційною складовою тіньових економічних відносин присвячено праці Дж. Джонса, Д. Кауфмана, Ж.-Ж. Лаффона, С. Роуз-Аккерман, Дж. Хеллмана, М. Филпа, В. Танзі, Е. де Сото [7] та ін.

Аналізу тіньової економіки та проблем детінізації присвячено численні публікації таких вітчизняних учених, як: А. Базилюк, З. Варналій [1; 8], В. Гончарова, І. Мазур [5], О. Турчинов, В. Предборський [6], Т. Тищук, Ю. Харазішвілі, М. Фоміна [4; 9] та ін.

Мета статті полягає в системному аналізі корупційно-тіньових відносин, виявленні соціально-економічних наслідків їх впливу на економіку України та її соціальну сферу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом століть тіньова економіка, породжена товарно-грошовими відносинами, співіснує з легальною економікою як специфічна система соціально-економічних відносин у межах єдиного ринкового господарства. Тіньова економіка в різноманітних її формах і обсягах має місце в усіх країнах світу (як бідних, так і високо-розвинених) і сферах економічної діяльності – виробництві, обміні, розподілі та споживанні. У наш час вона є однією з найважливіших проблем світового співробітництва.

Тіньова економіка вирішальною мірою залежить від загального стану економіки, рівня життя населення та державних обмежень. Негативні наслідки, породжені тінізацією, очевидні. Відхід у «тінь» із легального обігу значних грошових засобів знижує ефективність кредитно-фінансової системи, заморожує ситуацію з невиплатами, погіршує інвестиційний клімат, руйнує соціальну інфраструктуру суспільства, створює умови для вивезення капіталу за кордон, сприяє розвитку організованої злочинності. Вона вносить в економічні, моральні та політичні устами суспільства багато того, що може розглядатися як посилення загроз економічній безпеці країни: високий рівень майнової диференціації населення, деформованість структури економіки, зростання нерівності соціально-економічного розвитку, криміналізація суспільства і всіх сфер господарської діяльності.

Відома аксіома, що масштаби нелегального бізнесу прямо пов'язані з низьким рівнем добробуту основної маси населення, отже, поки економічна ситуація кардинальним чином не покращаться, збережеться і поживне середовище тіньової економіки. Перуанський учений

Ернандо де Сото писав: «Тіньова економіка є стихійна і творча реакція народу на неспроможність корумпованої держави задовольняти основні потреби зубожілих мас» [7, с. 58].

Корупція в усі часи була, є й буде основним джерелом і гарантом криміналізації суспільного життя та його деградації. Не випадково древні римляни надавали цьому поняттю таке велике значення, розкриваючи логічно обумовлений зв'язок явищ «підкуп – псування – занепад». Він є прямим наслідком обмеження економічних свобод. Будь-які адміністративні бар'єри долаються хабарами: чим вищий бар'єр, тим більше хабарів і чиновників, які їх беруть.

В Україні корупція, як показують дослідження, набула системного характеру і стала самостійною політичною силою. Для неї зараз характерними є такі риси:

- а) державна політика прямо диктується приватними інтересами осіб, які знаходяться у владі, біля влади, здатні впливати на владу;
- б) додаткові та тіньові доходи складають основу і необхідну частину доходу чиновників;
- в) корупційна поведінка стала нормою економічної та правової культури;
- г) виконавча влада активно використовує «тіньові» форми мобілізації доходів і стимулювання [4].

Істотне зростання тіньової економіки почалося в 2013 р., подальше збільшення тіньового сектора пов'язано з ціновими і девальваційними шоками, а також ескалацією військового конфлікту.

Головне завдання тіньової економічної діяльності полягає в отриманні доходів, які неможливо вилучити відповідно до діючого законодавства країни. Отримання цих доходів і є формою вирішення суперечності між інтересами держави і окремими суб'єктами ринку, які не мають можливості реалізувати свої інтереси в процесі легальної економічної діяльності або які не бажають це зробити відкрито.

Отже, тіньова активність проявляється на стадії виникнення відносин між юридичними або фізичними особами та органами державної влади. Наявність тіньової економіки є показником неефективності економічної політики держави та надмірного регулювання.

Тіньові виробники не сплачують податки або суттєво зменшують суми податкових виплат, що робить їх ціни більш привабливими, ніжчими для споживачів, а доходи – вищими. Як наслідок, тіньовий сектор продає споживачам більше товарів та надає більше послуг за нижчими цінами порівняно з легальною економікою. Отже, необхідність сплати надмірних податків можна вважати першою причиною «втечі» підприємств у тіньовий бізнес.

Зарегульованість і складність процедур реєстрації та одержання всіх необхідних дозвільних документів вважається другою причиною тінізації підприємництва. У тіньовому секторі заняття бізнесом надає більше свободи в орга-

нізаційному та податковому планах. Необхідно підкреслити, що тіньовий сектор економіки має «паразитарний» характер, оскільки, не здійснюючи податкових відрахувань у бюджет держави, він користується при цьому більшістю суспільних благ.

Третя вагома причина тінізації – невідповідність розміру податкових виплат кількості й якості суспільних благ, які створюються державою. Значна частина учасників тіньового бізнесу погодилися б чесно сплачувати податки при умові, що ці кошти підуть на розвиток країни, забезпечення соціально незахищених верств населення, а не на утримання невідремонтованого громіздкого апарату управління; що бюджетні кошти будуть використовуватися за призначенням.

Тіньова економічна діяльність має негативні наслідки для держави і для суспільства в цілому, які проявляються в тому, що поступово деформуються соціальні та економічні інститути, устої держави.

Наявність тіньової економіки призводить до деформації ринкового механізму, деструктивно впливає на режим конкуренції – ключову та основоположну умову функціонування економіки ринку. Ефективність роботи підприємств тіньового бізнесу набагато вища, ніж ефективність діяльності легально функціонуючих підприємств, що пов'язано з несплатою підприємствами тіньового сектору податків і заниження їх сум. У результаті такі підприємства отримують серйозні конкурентні переваги порівняно з працюючими в легальному секторі економіки.

Інша конкретна форма тіньової економічної діяльності, яка суттєво знижує ефективність ринкового механізму, – зловживання домінуючим становищем на товарних та фінансових ринках, незаконне використання авторських прав, інтелектуальної власності. За допомогою промислового шпигунства, комерційного підкупу зацікавлених осіб із порушенням антимонопольного законодавства встановлюється монопольний контроль над ринками і сферами діяльності.

Суттєвою загрозою також є недобросовісна діяльність спеціальних лобістських груп і відповідна їй корупція в органах державної влади.

Політика приховування доходів деформує податкову систему країни, не забезпечуючи достатніх податкових надходжень у бюджет. Тіньовий спосіб життя багатьох підприємств дає їм змогу ухилятися від сплати податків, що призводить до збільшення податкових відрахувань у законослухняних платників податків. Таким чином, ситуація, що склалася, стимулює приховування доходів від оподаткування, при цьому посилюється диференціація доходів і все більша кількість населення втягується в тіньові відносини.

Розвиток тіньової зайнятості сприяє витісненню офіційно працюючих із легальної економіки в тіньову сферу. У результаті цього обсяги

виробленої готової продукції в галузях легальної економіки зменшуються, що також викликає зниження податкових надходжень, тому високий рівень податків, які сплачуються законслухняними платниками, є також наслідком зростання тіньової активності суб'єктів української економіки.

Тіньова економіка негативно впливає на стан державних фінансів, на формування доходних і витратних статей місцевих і державного бюджетів. Скорочується державний бюджет, деформується його структура. Тіньовий сектор постійно відтворює сприятливе для себе середовище, оскільки скорочення доходів бюджету є причиною недофінансування його витратних статей, таких як державне і муніципальне управління, охорона здоров'я, освіта, правоохоронна система, національна оборона та ін. Особливо це відчутно в умовах кризи, коли охорона законних інтересів і прав усього населення, особливо найменш соціально захищених верств, повинна бути гарантованою.

Тіньова економіка негативно впливає на грошово-кредитну систему країни. Не обліковані державною статистикою грошові потоки, а також неможливість здійснення контролю їх надходження і структури створюють додаткові труднощі в плануванні обсягів грошової емісії. Деформація грошово-кредитної системи спотворює структуру платіжного обороту, сприяє зростанню інвестиційних ризиків, стимулює інфляційні процеси, деформує грошово-кредитні відносини. Порушуються права кредиторів унаслідок зловживань позиченим капіталом, оголошуються псевдобанкрутства підприємств і банків, здійснюються шахрайські дії з субсидіями. Наноситься моральна та фінансова шкода фінансовим і кредитним інститутам, власникам, акціонерам, інвесторам, вкладникам, державі та суспільству в цілому.

Тіньовий сектор використовує банки та інші фінансові інститути для «відмивання» незаконно отриманих доходів, здійснює незаконні маніпуляції з валютою на національному і міжнародному рівнях. Такі дії спричиняють згубний вплив на величину і динаміку обмінних курсів валют, на стан банківської системи України в цілому.

Тіньова економічна діяльність суттєво впливає на макроекономічну політику держави. Рішення на макрорівні приймаються виходячи із даних офіційної статистики. Якщо вона не враховує частину ВВП, виготовленого тіньовим бізнесом, ефективність економічних рішень уряду знижується. Деформація макроекономічної політики проявляється в макроекономічному регулюванні економіки.

Тіньова економічна активність призводить до деформації інвестиційних процесів, яка проявляється у сповільненні економічного зростання. У тіньовому секторі майже не створюються нові виробництва, оскільки основний зміст тіньової діяльності полягає в отриманні

максимального прибутку, значна частина якого вивозиться за кордон, унаслідок чого українська економіка втрачає інвестиційні ресурси і джерела доходів. Україна втрачає необхідний для відтворення основних фондів і наступних інвестицій капітал.

На думку деяких учених, інвестиційна криза легальної економіки відбувається на тлі інвестиційного піднесення в тіньовому бізнесі, який сьогодні досягнув фантастичних розмірів.

Тіньова економічна діяльність викликає значні деформації соціальної сфери. Деформація структури споживання є закономірним наслідком несправедливого перерозподілу доходів, приватизації державної власності, розширення ринків нелегального виробництва товарів і послуг. Насамперед доходи тіньового сектору спрямовуються в ті галузі економіки, де контроль із боку держави послаблений і за рахунок прогалин в законодавстві за короткий проміжок часу можна отримати високі доходи з незначними витратами.

Реально створена структура споживання сприяє тому, що незначний прошарок осіб привласнює колосальні доходи, у той час як відбувається зубожіння величезної кількості населення України. По суті, національний дохід держави перерозподіляється на користь елітних груп населення, у той час як українське суспільство гостро потребує більш справедливого розподілу накопичених ресурсів.

Тіньові економічні явища негативно впливають на умови відтворення необхідної робочої сили в легальній економіці. Підприємства тіньової сфери підвищеною заробітною платою можуть приваблювати і використовувати більш кваліфіковану робочу силу і не турбуватися про її відтворення. Офіційно працюючим підприємствам значно важче найняти кваліфікованих робітників і забезпечити їх перепідготовку і навчання. Зворотній бік одержання найманими працівниками в тіньовому бізнесі відносно високих доходів полягає в порушенні їх прав, невиконанні умов трудових контрактів, недотриманні норм техніки безпеки.

Система організації нелегальної праці дає змогу працедавцям безконтрольно експлуатувати робочу силу методами, характерними для початкового періоду становлення капіталізму.

Тіньова економічна діяльність наносить серйозну шкоду екології нашої країни. Офіційно ніким і ніде не враховується негативний вплив такої діяльності на стан навколишнього середовища. Заходи для захисту екосистеми не здійснюються, необхідні платежі в бюджет і в позабюджетні фонди за користування національними природними ресурсами не вносяться. У деяких дослідженнях показано, що навколишньому середовищу України підприємствами тіньової економіки наноситься колосальна шкода.

Катастрофічні наслідки має нелегальна вирубка лісів, яка здійснюється без проведення

заходів з їх відновлення, злочинне видобування бурштину з нанесенням непоправної шкоди довкіллю і т. д.

Існування тіньової економіки – одна з головних причин корупції українського суспільства. Протиправний і протизаконний за своєю суттю, тіньовий бізнес сприяє зростанню злочинності в державі, у тому числі організованої. Він змушений сплачувати кримінальним структурам частину своїх доходів у вигляді своєрідної «данини». Отже, тіньові відносини виступають джерелом фінансування злочинної діяльності, у тому числі й тероризму.

Значний розвиток тіньових економічних процесів в Україні призвів до того, що така ситуація негативно впливає на характер міжнародних економічних відносин із бізнес-середовищем багатьох країн світу. Закордонні інвестори не бажають вкладати гроші в українську економіку, де тіньові відносини розповсюджуються і на підприємства з участю іноземних інвестицій. Іноземні інвестори не бажають потрапляти в залежність від кримінальних структур, які мають значний вплив у суспільстві, і працювати під їх контролем в умовах, коли не дотримуються основоположні норми, закони і правила, що регламентують правові та економічні відносини між усіма суб'єктами ринку і державою.

Тіньові процеси не обмежилися лише економікою, а й охопили майже всі сфери життя в Україні. Масштаби моральної шкоди, нанесеної суспільству у зв'язку з вимушеною участю в тіньовій економіці, величезні. У 90-х роках ХХ ст. для переважної більшості населення відбулася повна зміна фундаментальних цінностей та орієнтирів, тіньовий спосіб життя став звичним явищем, авторитет держави в очах суспільства був значно підірваний. Чимало громадян країни, вимушено знехтувавши моральними нормами, стали на незаконний та злочинний шлях.

Серйозна небезпека полягає в тому, що і сама держава має безпосереднє відношення до тіньових процесів. У результаті зрощування владних структур і капіталу сформувалися олігархічні структури, які контролюють ведучі сировинні галузі української економіки, впливають на діяльність законодавчих, виконавчих та судових органів у нашій країні.

Система корупційно-тіньових відносин є головною перешкодою на шляху реалізації реформ, спрямованих на модернізацію української економіки та прогресивних змін у суспільстві.

Однак уява про тіньову економіку виключно як негативне економічне явище є дещо шаблонною. Вчені виділяють три позитивні функції тіньової економіки в ринковому господарстві:

1) «економічне мастило» – згладжування перепадів в економічній кон'юктурі за допомогою переливів ресурсів між легальною і тіньовою економікою;

2) «соціальний амортизатор» – гасіння небажаних соціальних витрат (зокрема, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпечених, зменшуючи цим соціальну напругу);

3) «вбудований стабілізатор» – тіньова економіка підживлює легальну (неофіційні доходи використовуються для закупівлі товарів і послуг у легальному секторі, «відмиті» злочинні капітали обкладаються податком і т. п.) [2].

Основні фактори посилення тіньових економічних процесів в Україні:

1) макроекономічна нестабільність та соціально-політична напруга в суспільстві, що пов'язана з погіршенням очікувань суб'єктів господарювання;

2) панічні настрої серед населення, що призвело до ажіотажного попиту на валютному ринку, прискорення інфляційних та девальваційних процесів, вплив депозитних ресурсів із банківського сектору;

3) виникнення невідконтрольних владі територій, що збільшило кількість економічних правопорушень у цих регіонах;

4) різке зростання збитковості підприємств, що пов'язане з переміщенням суб'єктів господарювання в тіньовий сектор для забезпечення можливості подальшого виживання бізнесу.

Військовий конфлікт на Донбасі та анексія Криму, дестабілізація фінансово-економічних відносин, пов'язана з різким падінням курсу національної валюти, посилення панічних настроїв суб'єктів господарювання та підвищення адміністративного тиску на бізнес призвели до рекордного за останні п'ять років рівня тіньової економіки в Україні: у 2014 р. – 42% від обсягу офіційного ВВП, що на 4% більше, ніж у 2013 р. У 2015 р. тіньова економіка в Україні, за різними оцінками, становила від 25 до 58% ВВП. За розрахунками всесвітньо відомого австрійського експерта, професора економіки Ф. Шнайдера, середній рівень тіньової економіки 28 країн ЄС становить 18,3%, у той час як його оцінка для України коливається в діапазоні 46–53% [10].

Без реформ бізнес неможливо змусити вийти з тіні. Фундаментальних змін за останні два роки після Революції гідності не відбулося. Незважаючи на заклики «жити по-новому», корупція і тіньова економіка й далі залишаються найгострішими проблемами розвитку України.

Моральна та соціальна деградація суспільства знищує соціальні цінності, сприяє подальшому зниженню рівня життя населення. Найбільш негативним проявом тіньової економіки є спотворення морального обличчя суспільства, оскільки тінізація породжує у свідомості людини безнадійність і соціальний песимізм.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати сутність корупційно-тіньових економічних відносин в Україні, визначити,

що тіньова економіка за своєю природою є частиною економіки, але внаслідок недосконалості законодавства вона стає інституційним явищем.

Отже, корупція та тіньова економіка в Україні – це система суспільних відносин, яка несе загрозу національним інтересам країни. Разом із тим заходи, які приймаються в Україні з метою протидії корупції, не можна вважати дієвими. Чинники різних рангів неодноразово і гучно заявляли про необхідність боротьби з корупцією, розроблялися програми, однак вагомого ефекту вони не дали. Масштаби корупції в Україні будуть скорочуватися тільки в тому випадку, якщо в країні буде зміцнюватися право, інститути демократії, конкурентоспроможна, інноваційна економіка, формуватися масовий сильний середній клас, зміцнюватися духовні та моральні устої суспільства. Тобто викорінення корупційно-тіньових відносин в Україні як системи суспільних відносин можливо тільки тоді, коли всі – державна влада і суспільство – почнуть боротися не лише з наслідками корупції, а й з її причинами.

Обов'язковою умовою подолання корупційно-тіньових відносин є верховенство закону, ринкове конкурентне середовище, реальна політична конкуренція, яка б попереджала консервацію корумпованих політичних еліт, реальний громадський контроль, створення незалежного від держави органу для боротьби з корупцією, посилення відповідальності за корупційно-тіньову діяльність, контроль витрат державних чиновників, конфіскація незаконно отриманих доходів.

Ідея викорінення корупції та тіньової економіки як загрози національній безпеці України повинна бути загальнонаціональною. Головними суб'єктами антикорупційної діяльності в Україні повинні бути політична й економічна еліти. Саме вони мають владу, щоб приймати рішення, вони структуровані та організовані, мають величезні фінансові, матеріально-технічні та інформаційно-медійні ресурси.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Варналій З.С. Теоретичні засади детінізації економіки України / З.С. Варналій // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2014. – № 1. – С. 46–51.
2. Ечкаков С.М. Теневая экономика: анализ и моделирование / С.М. Ечкаков. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 408 с.
3. Исправников В.О. Теневая экономика : [науч.-метод. пособ. для студ. экон. фак-в] / В.О. Исправников. – М. : Инфра, 2007. – 321 с.
4. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект : [монографія] / М.В. Фоміна, В.В. Приходько, М.Г. Каптуренко [та ін.] ; кер. авт. кол. і наук. ред. М.В. Фоміна. – Донецьк : Дон НУЕТ, 2012. – 333 с.
5. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика : [монографія] / І.І. Мазур. – К. : Київський університет, 2008. – 239 с.

6. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів / В.А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
7. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Э. де Сото. – М. : Catallaхy, 1995. – С. 85.
8. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / За ред. З.С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
9. Фоміна М.В. Корупційно-тіньові відносини: політекономічний аспект / М.В. Фоміна // Економічний нобелівський вісник. – Дніпропетровськ, 2014. – № 1(7). – С. 471–478.
10. The Shadow Economy in Europe. 2013 / K. Scheider, Ph.D. // ATKearney. Johannes Kepler / Universitat Linc. JKU. – 2013.